

BMR.

Rilke / Brieven over de Tijd

Rainer Maria Rilke

BRIEVEN OVER DE TIJD
1914-1923

Fragmenten
gekozen en vertaald
door
F. W. van Heerikhuizen

Uitgegeven
in het jaar mcmxxxxvi
te Bussum bij
F. G. Kroonder aan de Gooilandseweg 12

Inleiding

De brieven, door Rainer Maria Rilke gedurende en na de eerste Wereldoorlog naar aanleiding van het wereldgebeuren geschreven, vormen een lectuur die ons op dit oogenblik sterk aanspreekt. Veel van ons eigen lot vinden wij erin weerspiegeld, maar met een helderheid die ook de meest doffe en wanhopige plekken nog doorzichtig schijnt te maken. Wij weten meteen dat hier een van ons zelf aan het woord is, een broeder in weerloosheid tegenover het ontzettend gebeuren, dien wij zonder bedenken volkomen vertrouwen omdat hij niet de minste moeite doet zich een houding te geven. En tegelijk weten wij dat hij een van de zuiversten onder ons is, een die zich niets wijs maakt en alle pijnstillende middelen met een eerlijkheid versmaadt die ons beschaamd maakt; een die overal doorheen ziet omdat alle troebelheid aan zijn blik van nature vreemd is.

De oorlog heeft Rilke verrast terwijl hij moeizaam bezig was zich los te worstelen uit een innerlijk conflict. Even leek ook hem het wereld-

conflict de verlossing te betekenen uit de beklemming van zijn particuliere problemen, dát dus wat het voor een groot deel van de Europese maatschappij van die dagen was. Even leek het ook hem dat hier iets groots opstond, dat de drukkende banaliteit van het moderne leven doorbrak. Tot hij, sneller dan wie ook, in een afgrijzen zonder weerga, de erbarmelijkheid van ook dit gebeuren doorzag, dat in hoofdzaak een nieuwe en vreselijke vermomming bleek van alles wat hij tot nu toe gehaat had, maar dat zich in deze nieuwe vorm op geen enkele manier meer liet ontlopen. Het greep in in zijn dagen en zijn nachten, en het veranderde daardoor hem zelf. Het smeedde de eertijds verwarde wereld voor hem tot een eenheid, en ook zijn vroeger telkens uiteengevallen persoonlijkheid werd er ongewild een eenheid door: een eenheid van verzet en cultureel verantwoordelijkheidsbesef. De vooroorlogse wereld werd een schone verschijning in zijn ogen, een cultuurideaal dat in de wassende vloed van barbarij moest worden hooggehouden; de voltooiing van zijn werk, aan de zin waarvan hij lang had getwijfeld, werd hem tot een heilige plicht. Daarmee was het werk natuurlijk nog niet voltooid; het zou nog een lange weg blijken tot

de fantastische Februarimaand op Muzot, maar een noodzakelijke grondslag van innerlijke vastberadenheid was er wel mee gelegd. Tegen het eind van de oorlog voelen wij in de brieven deze vastberadenheid groeien. Daarvoor overheerste de ontzetting; hoe goed kennen velen van ons de overgang tussen die twee gevoelens! Alleen heel in het begin horen wij nog even de naklank van het eerste enthousiasme, dat zich het meest onvermengd geuit heeft in de „Fünf Gesänge, August 1914“, die helderste, die enige heldere boventoon in het losbarstend koor van verschrikking.

Ook de naoorlogse brieven zijn prachtig, niet alleen om hun nobel en levend cultuur-ideaal, maar ook om de genadeloze, zij het allerm minst liefdeloze helderheid waarmee hij door alle illusies heenkeek. De laatste brief met zijn scherpe blik op de toekomst spreekt in deze wel een bijzonder duidelijke taal. Juist dit idealisme zonder enige halfzachtheid is voor onze toekomst zo kostbaar, omdat het onweerlegbaar is, en onze gehele persoonlijkheid, met al haar diepten, in het grote drama van ons handelen doet meeklinken. Bijna alle fragmenten in dit boekje zijn ontleend aan de „Briefe aus den Jahren 1914 bis 1921“;

één is er uit de „Briefe an seinen Verleger” en één [het laatste] uit de „Briefe an eine junge Frau”, terwijl het vooraangeplaatste prozastukje uit 1914 voorkomt in het vierde deel van de „Gesammelte Werke”.

Wij zien een grote verschijning

Wij zien een grote verschijning. Ze staat in onze kamers, en op de stille pleinen 's nachts, en als het weer morgen wordt wint ze aan duidelijkheid met het daglicht, en zien wij de huizen van onze stad dwars door haar doorzichtige gestalte heen. Ieder spook is afhankelijk van de algemeenheid waarmee het wordt waargenomen. Dit hier wordt door allen gezien: het is uit alle graven tegelijk opgestaan. Allen zien het. Maar wie doorgrondt het?

Neen, ge moogt het niet als een bekende begroeten. Ge moogt het niet omhangen met de eigenschappen en de bijnamen van vroegere oorlogen, want al is het een oorlog, daarom kent gij hem nog niet! Toen men u schilderijen van El Creco liet zien, hebt ge toegegeven, dat dat een belevenis was die ge niet hadt gekend. En als deze oorlog u zijn gezicht vertoont, moet ge dat in u opnemen, zoals ge het met het gezicht van koning Achnaton gedaan hebt, dat ge voordien ook niet kendet. Ge moet u er voor openstellen, zoals ge het kort geleden voor het feit hebt ge-

daan, dat in paarden klaarblijkelijk een menselijke geest kan wonen; ge moet, natuurlijk en zoals ge zijt, de hartstochtelijke omgang met de dood aanvaarden en zijn vertrouweljkheid beantwoorden, want wat weet ge af van zijn liefde tot u?

Wij zien een grote verschijning, – en menigeen heeft tot haar geroepen, maar zij laat zich niet beïnvloeden, en schrijdt voort dwars door onze wanden, en staat niemand te woord. Omdat ge doet alsof ge haar kent. Kijkt toe, met volle aandacht, en weet dat ge haar niet kent; maakt een luchtledig om haar heen met de intense vraag in uw ogen; hongert haar uit door haar niet te kennen! Plotseling zal u dan, in een grote angst van niet te bestaan, het reusachtige monster zijn naam toeroepen, terwijl het verzinkt.

1914

Aan
Thankmar Freiherr von Münchhausen

Nu zijn Uw nog niet besliste plannen U door een zeer beslist algemeen lot uit handen genomen – ik kan mij voorstellen, dat dit een onvergelijkelijke vreugde betekent: zo opeens in een algemene kracht en een algemeen gevoel op te gaan, in het bijzonder na het alle kanten uit willen van ervoor, dat ons allen lange tijd in de war heeft gebracht en moe gemaakt.

15 Augustus 1914

Aan
Anna Freifrau von Münchhausen
[over Thankmar]

Ik heb [uit zijn briefkaart] opgemaakt, dat mijn brief uit München hem nog niet heeft bereikt. Ik zou graag willen dat ik hem gauw eens iets opgewekters kon sturen: hij rijdt er zo dapper en heerlijk-jong op uit; eigenlijk is het een wonder, dat dit lot van de oude ridders opeens aan een jongeman van nu ten deel valt.

Ik begin langzamerhand mijn achterblijven, nu zovelen er op uit zijn getrokken, als verwarrend en onaangenaam te voelen. In de eerste dagen dreef mijn geest mee op de grote algemenestroom, en kon op zijn manier meedoen; daarna kwam ik er weer toe, vereenzaamd, mij op mijzelf te bezinnen, op mijn oude hart van tot nu toe, en nu heb ik grote moeite met de opgave om als eenling tegenover dit onafzienbare algemene lot een juiste en zo mogelijk vruchtbare houding te vinden. Gelukkig zij die er middenin zitten, die erdoor meegenomen worden en overstemd!

29 Augustus 1914

Aan
Thankmar Freiherr von Münchhausen

Toen ik eind Augustus Uw briefkaart uit België kreeg, was er een brief aan U onderweg met een paar gedichten erin – Uw moeder heeft mij inmiddels geschreven dat U hem nooit heeft gekregen. Ik heb bij mij zelf overlegd, of ik de gedichten nu nog een keer voor U zou overschrijven, maar ik kan er niet toe besluiten, want

ze stammen uit de allereerste dagen van Augustus. Waar zijn die gebleven? In die dagen stortten wij ons allen in een opeens omhooggerezen en opengegaan gemeenschapshart, – nú, waar wij ons ook ieder afzonderlijk bevinden, hebben wij wel precies het tegendeel daarvan te doorstaan: de terugslag vanuit dat gemeenschapshart naar het al opgegeven, het verlaten en nameloos geworden eigen hart. Ik ben er van vervuld en er door geschokt, beste vriend, hoezeer ons aller toestand waarschijnlijk dezelfde is, – die van U, die daarginds rusteloos voortrijdt, en die van ons, die even rusteloos is, hier. Want wat betekent onze schijnbare uiterlijke veiligheid tegenover ons aller levens- en doodsnood van binnen?

17 September 1914

Aan
Fürst Alexander von Thurn und Taxis

Men kan zijn eigen leven zo weinig beluisteren alsof men dag en nacht naast het allesoverheersende geluid van een waterval stond; zij die te velde zijn worden met geweld meegenomen

doordeoverelkaarheengolvendegebeurtenissen,
– mensen als wij daarentegen, die alleen maar
aan de kant staan, moeten afwachten, zwijgen
en – hopen, dat er uiteindelijk een woord, een
gevoel of een inzicht in onze ziel tot rijpheid zal
komen, dat te gebruiken zal zijn op het ogen-
blik dat de oorlog door eigen uitputting in elkaar
zakt en, de reusachtige ruimte die hij vult over-
laat aan de leegte, aan de stilte, aan een nieuw
beginnende toekomst Wanneer zal dat zijn?

4 October 1914

Aan
Helene von Nostitz

Wie zou kunnen zeggen wat ons hier eigen-
lijk overkomt, en wat voor soort mensen zij die
dit jaar overleven later zullen blijken te zijn?
Voor mij betekent het een onbeschrijfelijke pijn,
en ik heb wekenlang diegenen begrepen en be-
nijd, die van te voren zijn gestorven, zodat zij
dit niet meer van hieruit hoefden te zien; want er
zullen ergens in de wereld ruimte wel plaatsen zijn,
van waaruit ook dit onvatbare nog als natuur

gezien kan worden, als een van de rhythmische schokken die door een heelal gaan, dat in zijn diepste bestaan vast gegrondvest blijft, ook al gaan wij ten onder. En wij gaan erin onder, in deze alles doordringende werkelijkheid, – men zou deze ondergang in zijn volle omvang moeten kunnen aanzien, en daardoor ineens iets over de dood weten; misschien is dat de bedoeling van deze verschrikkelijke oorlog, en speelt dit experiment zich af voor een toeschouwer dien wij niet vermoeden, als we ons tenminste kunnen voorstellen dat er ogen zijn die hier niet door in de war worden gebracht, de ziende ogen van een onderzoeker, die ervaringen verzamelt, en ook dit onderzoekt, als een allerhardst soort gesteente, en die de laatste hardheidsgraad van het leven weet vast te stellen, zoals die zich toont onder deze kokende overstroming door de dood.

21 October 1914

Aan
Karl en Elisabeth von der Heydt

In de eerste dagen van Augustus werd ik gegrepen door de verschijning van de oorlog; het was als een opgestane oorlogsgod. . . . nú is de oorlog al lang onzichtbaar voor mij geworden, een onzichtbare gesel, geen god meer, maar een goddelijke wraak die over de volkeren is uitgestort. Er valt ook nu niet méér te doen dan onze ziel hier doorheen te voeren, en nood en ellende zijn misschien ook helemaal niet werkelijker dan vroeger, ze zijn alleen maar tastbaarder, actiever en directer zichtbaar geworden. Want de nood waarin de mensheid van haar begin af aan altijd heeft geleefd, kan eigenlijk door geen omstandigheden erger worden gemaakt. Wél kan ons inzicht in de diepe nood die ons menszijn betekent ineens toenemen, en misschien dat dit alles dáártoe moet leiden; in zoveel ondergang trachten misschien nieuwe vormen van opgang afstand en ruimte te winnen om zich te verwezenlijken.

6 November 1914

Aan
Thankmar Freiherr von Münchhausen
[naar aanleiding van een voordracht met muziek
van Die Weise von Liebe und Tod des Cornets
Christoph Rilke]

Zo kom ik, beste vriend, geheel onverwachts tussen de schrijvers van dit uitzonderlijke jaar te staan; mijn stem van vijftien jaar geleden klinkt het luisteren tegemoet van de tegenwoordige, al maandenlang opgeschrikte mensen – maar is dat mijn stem nog wel? Het is de stem van die ene verre nacht uit mijn jeugd waarin ik de Cornet geschreven heb, geïnspireerd door wolken die in een hoge wonderlijke vlucht langs de maan trokken.

Maar U kunt aan het feit dat men Christoph Rilke zo met het heden in verband brengt alweer zien, hoe onze stemmen hier in werkelijkheid verstomd zijn. Ik ben er van overtuigd dat de innerlijke stem van iedereen zwijgt, al zijn er ook lieden die zichzelf graag willen horen, en op zichzelf trommelen met bepaalde gedachten –; er is niemand die de lucht die door hem heengaat tot tonen kan wekken, zelfs niet tot klaagtonen; – er heerst een doodse stilte van stopgezette, in hun

bloedklop onderbroken harten; ik weet zeker dat er niemand in deze tijd is die liefheeft; hoeveel het hart van sommigen ook mag volbrengen, het put daarbij uit klaarblijkelijk ergens aanwezige algemene voorraden van menselijke goedheid, warmte, bereidwilligheid en opofferingsgezindheid; het geeft niet wat van hem zelf is, maar achter iedere handeling blijken overoude voorraadkamers voor menselijke nood te zijn opengegaan; ook gij daarbuiten handelt en worstelt met behulp van zulke krachten, die a.h.w. opgetast hebben gelegen in onbewuste, ons allen gemeenschappelijk toebehorende schuren. Het doet zich aan mij voor alsof ons hart in alle opzichten alleen maar aan het doorgeven is, en zelf niet anders kan doen dan naar de rijkdommen kijken die het door de handen gaan.

6 Maart 1915

Aan
Thankmar Freiherr von Münchhausen

Wij, beste vriend, die geheel tot de noncombatanten behoren, hebben veel tijd om te twifelen,

en wij houden onszelf daarbij voor dat alle ellende en nood altijd tot in de hoogste graad toeaanwezig is. Altijd is de totale nood in gebruik onder de mensen, zoveel als er op de wereld is, een constante, zoals er ook een constante van het geluk bestaat; alleen de onderlinge verdeling wisselt onophoudelijk. Alleen wie niet geweten zou hebben dat er zoveel nood op de wereld bestond zou nu diep geschokt moeten zijn. Maar welk mens die werkelijk geleefd heeft heeft dat niet geweten? Toch is het iets wonderlijks om met eigen ogen het verdragen, aanvaarden en doorstaan van een zo grote nood te zien, aan alle kanten en bij allen. Er treedt een grootheid aan de dag, een standvastigheid, een kracht, een ondanks alles aan de kant van het leven staan -- , maar hoeveel is in die houding toch eigenlijk verbetering, vertwijfeling, of -- alweer gewoonte? En zelfs dat deze grote dingen zich vertonen en hun bestaan afdoend bewijzen, kan dat ook maar in enig opzicht onze diepe smart verlichten om het feit, dat een dergelijke verwarring en radeloosheid, al het troebele en maar al te menselijke van dit door ons zelf opgeroepen noodlot, dat juist dit alléén maar verschrikkelijke nodig is gebleken om ons bewijzen van moed,

opofferingsgezindheid en grootheid af te dwingen? Terwijl wij, de kunsten, zelfs het toneel, in precies dezelfde mensen niets tevoorschijn konden roepen, niets naar het licht deden stijgen, in geen mens een ommekeer teweeg konden brengen. Wat is onze roeping anders dan de mogelijkheid tot grote veranderingen zuiver en vrij en groot aan de mensen voor te zetten, – hebben wij dat dan zo slecht, zo halfbakken, zo weinig overtuigd en zo weinig overtuigend gedaan? Dat is de vraag die ik mij stel, en mijn grote smart, al bijna een jaar, en het betekent een dringende opgave om het groter en onverbiddelijker over te doen. Maar hoe?!

28 Juni 1915

Aan
Fürstin Marie von Thurn und Taxis-Hohenlohe

Het is al bijna weer een een maand geleden dat Uw brief kwam. Goddank, zei, dacht en voelde ik bij de berichten over Duino*, maar ik waagde het toch niet, een openlijk „goddank” als antwoord te sturen, want wie mag er herademen,

zolang de verwoesting nog rondgaat over de wereld, en wie iets als veilig, als gespaard, als gered beschouwen? Zowel in het persoonlijke als in het algemene heerst overal een opgeven, een ten offer brengen van alle bezit – en tegen welke prijs? Tegen welke prijs, als die vraag er maar niet was, wie zou dan niet graag zijn bezittingen offeren en zichzelf erbij; als hij maar kon begrijpen of vermoeden, dat iets zuivers, dat zou blijven, deze grondslagen nodig had om des te hoger te kunnen oprijzen. – Wij, d.w.z. sommigen onder ons, hebben allang geleerd samenhangen te voelen die niets gemeen hebben met het gewone verloop van de geschiedenis; ook over dit grote noodlot heen zullen het diepste verleden en de verste toekomst hun verbond weten te sluiten, maar wij, die ingeklemd zitten tussen gisteren en morgen, zullen wij ooit weer argeloos, stil en rustig deel kunnen hebben aan het zwevende rijk van de grote samenhangen? Of zullen wij door schrik verstard in de laagste gebieden van het leven blijven hokken, met het stempel van een tijd als een last op onze schouders geladen, medebewusten van onvergetelijke bijzonderheden, medeschuldigen aan iets groots dat alleen maar verschrikkelijk is geweest, totaal

verbruikt door alles wat wij hebben verdragen en gedaan –; zullen wij ook niet later, en voor altijd, zoals wij het nu aan het leren zijn, alle begripen opschorten, den mens en zijn lot voor iets onontwarbaars houden, en de geschiedenis voor een oerwoud waarvan wij nooit de grond kunnen bereiken, omdat het eindeloos, de ene laag boven de andere, op gevallen dingen is gebouwd, als een raadselachtige verschijning die op de rug troont van de ondergang zelf?

9 Juli 1915

Aan
Helene von Nostitz

Schrijven betekent op het ogenblik een zelf-overwinning, want wat moet men schrijven, waar alles dat men zou willen aanroeren onuitsprekelijk is en onkenbaar, waar niets ons meer toebehoort, geen gevoel zelfs en geen hoop; waar een, ik weet niet waaraan ontleende, reusachtige voorraad van leed, vertwijfeling, opoffering en nood in het openbaar wordt verbruikt, alsof wij ergens allen als één geheel bestonden en er geen

enkelingen meer waren; nergens valt het hart van den enkeling meer als maat te gebruiken, dat vroeger toch de eenheid was waaraan aarde en hemel en alle verten en afgronden gemeten werden . . .

U schrijft „dat men Beethoven en de sterren nu nog dieper en grootser ervaart”; misschien komt dat doordat [zoals U ook schrijft] een persoonlijk leed uit het voortdurende algemene op U toegekomen is. Misschien helpt dat. Mij gaat het niet zo; voor mij is dat alles, alles wat groot was en mij het meest aangreep, met de andere wereld verbonden gebleven, die van vroeger, waarin ik al lang een mens was die leed, maar nooit een die verstard was of begraven lag, iemand wien dingen werden toegebruld die hij niet begreep. Hoe langer het duurt, – het schrikwekkende is niet het feit van de oorlog op zichzelf, maar dat hij in een verzakelijke, een alleen maar menselijke wereld in winst wordt omgezet en uitgebuit, dat de god die hem misschien onder ons geslingerd heeft hem niet meer terug kan nemen, omdat de mensen er zich hebzuchtig, met al het gewicht van hun plumpe gewetens aan hebben vastgeklampt. Het is maakwerk van mensen, zoals alles de laatste tientallen jaren al

maakwerk van mensen geweest is, slecht werk terwille van de voordeeltjes, met als enige uitzondering een paar van leed vervulde stemmen en kunstwerken, een paar waarschuwende en toornige profeten, die hun eigen hart volgden dat tegen de stroom in ging. Rodin, hoe dikwijls, hoe voortdurend herhaalde hij niet zijn woorden van afkeuring, zijn verdenkingen tegen de loop die de dingen bezig waren te nemen; het hing mij daarbij al de keel uit dat hij het altijd met dezelfde uitdrukkingen deed: ik hield dat voor vermoeidheid, en toch betekende het een oordeel. En dan Cézanne, de oude man; als men hem over de buitenwereld vertelde, zoals hij dan in de stille straten van Aix kon losbarsten, en zijn begeleider toeschreeuwen: „Die verschrikkelijke wereld...!” Men denkt aan hem stellig als aan een profeet, en men verlangt wanhopig naar een mens die zo zou roepen en weeklagen –, maar ze zijn allen van te voren weggegaan, de grijsaards, in wier macht het gelegen zou hebben om nu voor het aangezicht der volkeren hun geschrei te verheffen.

12 Juli 1915

Aan
Fürstin Marie von Thurn und Taxis-Hohenlohe

Uiterlijk zijn mijn dagen zo gelijkmatig als het zich maar laat denken, maar innerlijk is het een afgrond; men leeft aan de rand ervan, en daar beneden liggen, verpletterd misschien, wie kan het weten, de dingen van ons vroegere leven. Was dat het? vraag ik mij honderdmaal af, was dat het, wat de laatste jaren als een loodzware druk op ons lag, deze verschrikkelijke toekomst, die nu voor ons tot een vreselijk heden is geworden? Nu pas begrijp ik het: die enkele grote oude mannen zijn met dit gevoel rondgegaan, Tolstoi en Cézanne, en ze stieten waarschuwingen en dreigementen uit, zoals de profeten van een oud Verbond dat op het punt staat verbroken te worden -, en ze hebben die breuk niet meer willen beleven. Wat er ook zal komen, het ergste is dat een zekere levensonschuld, waarin wij toch zijn opgegroeid, voor geen van ons ooit weer terug zal keren. De jaren die voor ons liggen, hoe veel het er ook zullen zijn, wat zullen ze anders betekenen dan een afdaling met trillende knieën van dit hooggebergte van leed

af, waar men ons nu nog maar aldoor verder tegenop sleept.

2 Augustus 1915

Aan
Fürstin Marie von Thurn und Taxis-Hohenlohe

Of niemand het ook hardop wil toegeven, wij hebben vertroostingen nodig, de grote onuitputtelijke vertroostingen waarvan ik de mogelijkheid vaak in de grond van mijn hart heb gevoeld, verschrikt bijna zulke oneindigheden in zo'n beperkte ruimte aanwezig te voelen. Het staat absoluut vast dat de goddelijkste troost in ons menszijn zelf ligt opgesloten: met de troost door een God van buitenaf zouden wij weinig weten te beginnen. Ons oog moest één graadje ziender, ons oor iets gevoeliger zijn; de smaak van een vrucht moest vollediger tot ons doordringen, wij moesten meer geur tot ons toelaten, en bij het aanraken en aangeraakt worden geconcentreerder en minder vergeetachtig zijn -: om direct uit onze dichtstbijliggende ervaringen vertroostingen te kunnen putten die overtuigender en

overwegender zouden zijn dan al het leed dat ons ooit kan schokken Op wat voor manier heb ik mijn hart toch misbruikt, dat het nu geen getuigenis wil afleggen van ons openstaan voor vertroosting! Ik heb U de laatste jaren zo dikwijls aanklachten en smaadredenen tegen mijn eigen hart doen horen, waarbij ik het beneden de geringste plaatste -, maar dat is altijd nog te gunstig en te hoopvol geweest. Kon ik er maar van zeggen dat het overvloedige van bitterheid, dat het stijf stond van het leed, maar neen, ik loop er mee rond alsof zijn inhoud eenvoudig tot een vormeloze klomp is samengesmolten.

Zonder datum, 1915

Aan
Mejuffrouw A. Baumgarten

Bepaalde gevangenen, wier geschiedenis bekend is, is het zo gegaan, dat ze in de dagen van volslagen uiterlijke ontbering in het diepste van hun ziel zichzelf en de meest onuitputtelijke vrijheid wisten te veroveren. Als dat nu eens lukte! Maar om tot zo'n grote bezinning te komen is

onze afgesloten omgeving toch weer niet genoeg een gevangenis; zelfs voor iemand die niet direct bij de dingen betrokken is, is ze te vol gebeurtenissen, te onvast, te dwarrelend, te zeer doorbliksemd door scheuten pijn en hoop, te vol voorgevoelens, te geprikkeld en te ongelukkig. En terwijl men toegeeft dat ze dit alles is, zou men er bijna al weer over willen gaan klagen dat ze het niet genoeg is. Hoeveel oneerlijkheid heerst er niet in onze steden, hoeveel verstrooiing van de allerslechtste soort, wat een huichelarij in het onveranderd erop los leven, ondersteund dit alles door op winst beluste literatuur en een erbarmelijk schouwburgwezen, en geflikflooid door onze walgelijke pers, die stellig veel schuld heeft aan deze oorlog, en nog meer aan het feit, dat dubbeltzinnigheid, leugen en bedrog het reusachtig gebeuren tot niets dan een ziekte maken, waar het tenminste een zuivere razernij had kunnen zijn.

22 Augustus 1915

Aan
Ellen Delp

Wat zal dat een radeloosheid zijn later, als al de in goed geloof geaccepteerde begrippen van de voetstukken zullen zijn afgenomen waar men ze op heeft geplaatst, en de overlevenden in de grootste verwarring weer zullen willen aanknopen bij de verlaten wetmatigheden van hun meest innerlijk bestaan. Kan niemand het dan verhinderen of stuiten? Waarom zijn er niet een paar mensen, drie, vijf, of tien, die samen de pleinen optrekken om daar te schreeuwen: „Het is genoeg!” en die daar dan voor worden doodgeschoten, maar er dan tenminste hun leven voor gegeven hebben dat het genoeg moet zijn, terwijl de velen aan de fronten nu alleen nog maar te gronde gaan opdat de ontzetting blijft en blijft voortduren en de ondergang onafzienbaar wordt. Waarom is er niet één die het niet langer verdraagt, het niet langer wenst te verdragen; al schreeuwde hij maar één nacht lang midden in de leugenachtige, met vlaggen behangen stad, met een geschreeuw dat niet te stillen was, wie zou hem daarvoor een leugenaar mogen noemen? Hoevelen houden deze kreet van hun ziel

met moeite terug, – of is het niet zo? Vergis ik mij, en zijn er niet velen die het zo zouden kunnen uitschreeuwen, dan begrijp ik de mensen niet, en ben geen van hen, en heb niets, niets meer met hen gemeen.
Vergeef me, Ellen, maar zo ziet het er in mij uit sedert bijna een jaar . . .

10 October 1915

Aan

Thankmar Freiherr von Münchhausen
[over de dood van Norbert von Hellingrath]

Je kunt je wel voorstellen hoezeer dit bericht ook voor mij ons algemene noodlot weer drukender en duisterder heeft gemaakt, met een pijnlijke schok; wat hebben we toch een ongelijk het te vergeten, en toch is het niet altijd te zien en om ons heen te weten, al bijna een voorwaarde geworden voor ons innerlijk voortbestaan. En zo leven we dan verder, zo goed en kwaad als het gaat, op de rand van het onmogelijke.

10 Maart 1917

Aan
Gräfin Maria Gneisenau

Zulke toestanden van zich verstard voelen kunnen innerlijke veranderingen, verbouwingen a.h.w. betekenen, waarop een nieuw en krachtig staan en zich voelen zal volgen, als de verbouwing is afgelopen; misschien is ze dat nu al, dat is best mogelijk, – maar wat moet zo iets voltooids met zichzelf beginnen als het geen omgeving vindt om in te leven, niets anders dan dingen die vallen en te gronde gaan? Ligt het niet voor de hand, dat U een groot deel van Uw tegenwoordige toestand aan de tijd moet wijten, die werkelijk onmogelijk is, en overloopt van rampen, vergissingen, boosaardigheid en verkeerd gerichte energie? Ikzelf voel nu pas, hoe sterk, bij al mijn afzijdigheid, ook in mijn voelen en productiviteit de stilzwijgende veronderstelling een onmisbare rol vervulde, dat dit alles plaatsvond in een gelijkgerichte, in dezelfde geest voorwaarts strevende wereld –: de lucht en de gezindheid van dit ogenblik herroept en weerlegt mij tot in mijn diepste wezen, ja tot diep in mijn herinneringen toe – hoeveel schoons en groots, dat zinvol mijn eigendom is geweest, laat zich

niet, als ik het mij wil herinneren, opslaan als een kriskras doorgehaalde bladzijde? U zal het wel net zo gaan.

9 Augustus 1917

Aan

Marietta Freiin von Nordeck zur Rabenau

Op het ogenblik ben ik weliswaar een slechte beantwoorder van brieven, want de afgrijselijke en onbegrijpelijke toestanden in de wereld, die bijna alle opwellingen van mijn ziel schenen te logenstraffen, door ons in een drukkende en ons vijandig gezinde toestand op te sluiten, deze mij totaal vreemde toestanden hebben mij innerlijk tot verstarring gebracht, zodat ik mij bijna alleen nog maar met geweld een uiting kan afdwingen. Wanneer ik echter bedenk hoeveel verlossing en verlichting er in mijn gemoed zal zijn op het ogenblik dat het grote genezingsproces van deze gewonde wereld zal kunnen inzetten, dan geloof ik niet alleen dat ook ik mij eens weer op een meer levende en verblijdende manier zal mogen geven, maar ik zie ook het tijdstip komen,

waarop, in een onweerstaanbare reactie van de verdrongen menselijkheid, alle dingen en alle mensen weer op ons toe zullen komen en ons bij zullen vallen, sterker, hartstochtelijker en onvoorwaardelijker dan dat in de zo vreemd gespannen jaren vóór 1914 het geval is geweest Ik geloof vaak, dat iedere dag dat de oorlog nog blijft voortduren, de verplichting van de mensheid zwaarder maakt om tot een grotere en beter gezinde toekomst voor ons allen te komen, want wat zou zwaardere verplichtingen kunnen scheppen dan het alle menselijke maten ver te buiten gaande leed, dat toch tenslotte miljoenen mensen in alle landen onderling meer met elkaar verbonden moet maken. Ach, dan zal het mogelijk zijn weer te spreken, en ieder woord van liefde of van kunst zal dan een nieuwe acoustiek vinden, een vrijere lucht en een grotere ruimte -, ik wil u wel bekennen dat ik alleen terwille van dit vooruitzicht nog zin heb om verder te leven; daarzonder zou alles wat gebeurt als een gebergte bovenop ons blijven liggen.

19 September 1917

Aan
Clara Rilke

Ik heb elke dag sterker de indruk, dat men bij alles wat er op het ogenblik gebeurt niet van zijn plaats komt, en toch is dat zo'n verschrikkelijke plaats, dat allen het er eigenlijk over eens moesten zijn dat ze tot elke prijs verlaten moet worden. „Overwinningen”, al zijn die ook nog zo groot en geslaagd, brengen ons geen stap verder; innerlijk neemt men daarbij niet het minste besluit tot een werkelijke verandering; alles is maar schijn en vertoning; nog is altijd en overal de oude noodlottige gezindheid met haar aangezicht van leugen aan het werk, en de nieuwe krachten, voor zover die er zijn, ongeduldig en vol pijn, krijgen nergens de gelegenheid om zich door te zetten . . . Ik geloof dat er nog veel veranderingen zullen moeten komen, vóór werkelijk het dichtst voor de hand liggende komt: we moeten op veel tijdverlies, nood en duisternis verdacht zijn, wat geen wonder is, want de veranderingen die ons alleen maar verder kunnen brengen, zouden zich tot in de wortels van de tegenwoordige toestanden moeten uitstrekken; alleen door een van de grootste en meest inner-

lijke vernieuwingen die ze ooit heeft doorge-
maakt, zal deze wereld zichzelf kunnen redden
en behouden Je hebt volstrekt gelijk: wie
zichzelf innerlijk op het ogenblik groter, vrijer
en menselijker maakt, die draagt zijn steentje bij
tot de vrede; – voorlopig moet die nog naar
binnen worden opgebouwd, en pas als enkelen
hem heel groot in zichzelf klaar hebben, zal hij
zich ter wereld laten brengen.

4 November 1917

Aan
Bernhard von der Marwitz

Het moet – waar immers zo velen ook het
alleronmogelijkste weten uit te houden – wel
zwakte van mij zijn, dat ik alleen nog maar kan
verlangen naar het einde van deze door radeloze
mensen aangerichte verschrikking, en naar wat
daar achter kan liggen, als niet alles verloren
gaat: een verregaand gemeenschappelijk beleefd
begin vol goede wil. Pas daaraan zal mijn hart
weer kunnen deelnemen. Tot zolang behoort ik
tot hen die door het lot zijn weerlegd, en onder

de wildste vijandigheid begraven, en vind ik geen aansluiting naar buiten, behalve hier en daar bij de meest opstandige woorden. Wat helpt het daarbij, dat dat ook de menselijkste zijn!

In Uw prettige brief spreekt U, alsof U a. h. w. mijn bekentenis van vereenzaming wilde voorkomen, over de verbondenheid van den dichter met allen die tegelijk met hem leven. Ach, beste vriend, ik geloof op dit punt met de allerjongsten, dat wij allen die het schone woord nastreefden, juist deze verbondenheid te veel verwaarloosd hebben. Misschien is ze ook alleen maar te verwezenlijken bij de instelling van een Tolstoi, die echter een afstanddoen inhoudt van onze heerlijkste aandrift tot kunstscheppen.

12 Februari 1918

Aan
Bernhard von der Marwitz

Waar wordt voor ons, die hier zijn, deze verwijfelde wereld eigenlijk zichtbaar? Zou men niet moeten geloven dat men, beladen als men

is met het bewustzijn van het onheil dat zich al jarenlang aan haar voltrekt, eindelijk ergens op een plaats moest komen waar mensen op hun knieën om verlossing roepen? Dat zou ik begrijpen; ik zou mij bij hen neerwerpen, en zou dan ook mijn kreet mogen uitstoten onder bescherming van de hunne. Aan de ellende actief deelnemen, dat betekent het lezen van kranten in dit land: zich volstoppen met het dubbelzinnige schijngebeuren dat ze elke dag voor ons opstapelen, en leed en zorg tenslotte alleen nog maar in hun weergave kunnen zien, die ze aan iedereen opdringen. Hoe vreselijk de oorlog op zichzelf ook is, dit lijkt mij nog ontzettender: dat de druk die hij uitoefent er nergens toe heeft bijgedragen den mens een duidelijker gestalte te geven, hem met geweld tegenover God te plaatsen, zoals in vroeger tijden grote noodtoestanden daar toch de kracht toe hadden.

9 Maart 1918

Aan
Anton Kippenberg

U schrijft dat ons wereldbeeld, zowel het uiterlijke als het innerlijke, zich fundamenteel heeft gewijzigd. Wat ik waarneem, beste vriend, is aldoor alleen nog maar de heilloze afbraak van het vroegere beeld, waarbij ik op mijn manier des te dieper betrokken was, daar het voor mij vanzelf in een open toekomst overging. Hoe langer deze onzinnige onderbreking duurt, des te meer ga ik het als mijn taak zien, het verleden voort te zetten in zuivere onverstoordheid en een blijvend putten uit de herinnering; al zijn de voorwaarden die mij gevormd hebben ook voorbij, ik meen begrepen te hebben dat de opdracht die zij mij gegeven hebben zo onafhankelijk is van de tijd, dat ik hem ook nu nog als absoluut verplichtend en definitief kan beschouwen.

3 Juli 1918

Aan
Joachim von Winterfeldt-Menkin [over Bern-
hard von der Marwitz, die is gesneuveld]

Onder de duizenden jonge mensen die in het ondoorgrondelijk noodlot van de oorlog hun eigen, hun persoonlijk bedoelde leven hebben opgeofferd, zal Bernhard von der Marwitz voor hen die hem gekend hebben, wel een van de onvergetelijkste blijven. Het gedenkteken dat U in Uw hart voor hem aan het oprichten bent, heeft een ruimere betekenis dan voor U alleen, want het „jong zijn” en het „een vriend zijn” van dezen jongeling met edele vorming en een diep gemoed ging de grenzen van het persoonlijke te buiten, en was in zekere zin karakteristiek voor dat deel van de Duitse jeugd, dat zonder het binnendringen van zulke vreselijke stoornissen, onze toekomst in een open geesteswereld zou hebben verzekerd. Het maar voort durende en onont- raadselbare onrecht, dat de oorlog betekent, heeft meer en meer tegensprekers naar voren doen komen, jonge mensen die menen dat de toekomst zuiverder kan worden gebouwd als de waarde van het verleden wordt ontkend. In Marwitz daarentegen zette de traditie zich voort, terwijl

hij tegelijk een volkomen bereidheid bezat tot vrijheid die geestelijk verantwoord was. Als uit de Duitse jeugd nog een toekomst zal voortkomen, dan zal die alleen maar bepaald kunnen worden door een geestelijke instelling die zeer aan de zijne verwant is... Hoeveel ook ikzelf aan hem verloren heb, zult U uit de omstandigheid kunnen opmaken, dat een van de prachtige brieven van Marwitz [die op 9 Augustus geschreven was] mij niet alleen al deze weken door voortdurend heeft beziggehouden, maar dat hij ook [om precies te zeggen waar het op aankomt] een menselijke genegenheid voor mij bleek te bevatten, zoals mij die al sinds lange tijd uit geen omgang met mensen meer tegemoet was gekomen. Sedert ik deze brief had ontvangen [waarvan ik de beantwoording onbegrijpelijkerwijs, moe en geremd als ik nu eenmaal ben, tot een ogenblik uitstelde dat ik er mij beter toe in staat zou voelen -] leefde in mij de zekerheid, dat ik in den jongen Bernhard von der Marwitz een vriend, een intiemen vriend bezat, en ik beschouwde deze verhouding als een nog niet in gebruik genomen bezit, waarvan de toekomstige vruchten mij des te kostelijker toeschenen, daar mannen

maar zelden geprobeerd hebben op vertrouwelijke voet met mij te komen.

16 September 1918

Aan
Marie von Bunsen

Ik verlang zo naar mensen, door wie het verleden in zijn grote lijnen aan ons verwant en op ons betrokken blijft; want hoe sterk zal juist nu de toekomst, hoe stoutmoediger en gewaagder men zich die voorstelt, er toch ook weer van afhankelijk zijn of hij uitvalt in de richting van onze diepste tradities, en zijn energie van daaruit ontvangt, en niet uit de negatie. Twee kostbare jonge vrienden zijn mij gedurende Augustus en September door de oorlog ontruikt, over wie ik in het belang van de op die wijze gehoopte toekomst ontzaglijk bedroefd ben: een jonge Keyserlingk, en die voortreffelijke en zuivere jonge Marwitz uit Friedersdorf, die U misschien ook wel hebt gekend. Ik stond juist op het punt, hem lief te krijgen.... verliezen voor, verliezen na.... als elk ervan nu maar totaal verplichtend was,

en ons onverbiddelijk een ernstiger, verantwoordelijker en dieper begrijpend leven opdroeg!

22 September 1918

Aan
Gräfin Aline Dietrichstein

Ik heb mij al deze jaren door niet afgevraagd [het zou onvoorzichtig geweest zijn om dat te doen!], in hoeverre ik nog bij alle ellende, verwarring en ontwrichting van de wereld aan de grote, volmaakte en onuitputtelijke mogelijkheden van het leven geloof; Uw trouwdag moge nu een aanleiding voor mij zijn om mijzelf op dit punt te onderzoeken. En dan moet ik bekennen, gravin, dat het leven voor mij een ding is, onaanastbaar in zijn kostbaarheid, en dat zelfs het netwerk van zoveel ramspoeden en gruwelen, de opoffering van zoveel individueel gezien kostbare levens, dat alles wat voor ons in deze laatste jaren tot een onoverkomelijke berg van ontzetting is aangegroeid die nog maar steeds hoger wordt, dat dit alles mij niet kan doen twifelen aan de innerlijke rijkdom, goedheid en welge-

zindheid van het leven . . .
Het ogenblik voor een bezinning en ommekeer
lijkt niet helemaal onbereikbaar meer . . .

9 October 1918

Aan
Clara Rilke

Overal zijn grote vergaderingen in de bierhuizen, bijna iedere avond, en overal zijn sprekers aan het woord, onder welke in de eerste plaats Jaffé op de voorgrond treedt, en waar de zalen niet groot genoeg zijn, vinden vergaderingen in de open lucht plaats met duizenden mensen. Onder een menigte van duizenden was ik zo ook in de zalen van Hotel Wagner; Professor Max Weber uit Heidelberg, de econoom, die voor een van de schranderste koppen en ook voor een goed redenaar doorgaat, voerde er het woord; na hem, tijdens de gedachtewisseling, de overspannen-anarchistische Mühsam, en verder studenten, mensen die vier jaar aan het front hebben gestaan, – allen eenvoudig, eerlijk en in de toon van het volk. En ofschoon men om de

biertafeltjes en daar tussenin zo opgepakt zat, dat de diensters zich alleen maar als houtwormen door de compacte mensenmassa konden heen-vreten, was de atmosfeer helemaal niet beklommend, zelfs niet voor de adem; de damp van bier, rook en mensen had niets onaangenaams, ja men lette er nauwelijks op, zo belangrijk was het, en zo boven alles duidelijk, dat nu de dingen gezegd konden worden die eindelijk aan de beurt zijn, en dat de eenvoudigste en waarste van deze dingen, als ze maar enigszins bevattelijk gezegd werden, door de reusachtige menigte met massaal applaus werden opgenomen. Opeens stond er een bleke jonge arbeider op, en zei heel eenvoudig: „Hebt U of U of U, of hebt U samen, een aanbod tot wapenstilstand gedaan? En toch zouden wij dat moeten doen, en niet de heren die de hoge posten innemen; laten wij een radio-station bezetten, en laten wij, de gewone mensen hier tot de gewone mensen daarginds spreken, dan zal het direct vrede zijn.” Ik kan dat lang niet zo goed herhalen als hij het uitdrukte; opeens, toen hij dat gezegd had, rees er een moeilijkheid voor zijn geest op, en met een ontroerend handgebaar, naar Weber, Quidde en de andere professoren, ging hij verder: „De heren professoren

hier kennen Frans, die zullen ons helpen, dat het goed gezegd wordt, zoals we het bedoelen..." Zulke ogenblikken zijn iets ongelooflijks, en hoe hebben wij ze juist in Duitsland moeten missen, waar altijd alleen maar de luidruchtige begeerte aan het woord kwam, of de onderwerping, die in haar soort ook alleen maar een deelnemen aan de macht door de onderworpenen was.

[Naschrift]

Wij hebben een wonderlijke nacht achter de rug. Nu is ook hier een soldaten-, boeren- en arbeidersraad ingesteld, met Kurt Eisner als eersten voorzitter. De hele eerste pagina van de Münchner Neuesten wordt ingenomen door een verordening van die raad, waarin de Beierse republiek wordt uitgeroepen en rust en veiligheid aan de bevolking wordt gegarandeerd. Aan het besluit in de nacht ging een vergadering op de Theresienwiese vooraf, die door honderdtwintigduizend mensen werd bezocht. Het is nu alleen maar te hopen dat dit ongewone feit van te zijn opgestaan, in de hoofden bezinning zal teweeg brengen, en niet, verdergaand, een noodlottige

roes. Totnutoe lijkt alles rustig te verlopen, en kan men alleen maar toegeven, dat de tijd gelijk heeft, als ze grote stappen probeert te nemen.

7 November 1918

Aan
Dorothea Freifrau von Ledebur

Ik beken graag, dat ik tegenover de omwenteling zelf eerst een zeker vlug en vreugdevol vertrouwen heb kunnen ontplooien, want sinds ik bewust leef, heb ik voor de mensheid nooit iets dringender gewenst, dan dat het haar op een bepaald ogenblik gegeven zou worden een geheel nieuwe toekomstbladzijde op te slaan, waarop niet meer de hele som van de fouten uit het noodlottige verleden getransporteerd zou behoeven te worden. De revolutie leek mij zo'n gezegend moment te zijn. Maar dat moment is door zó een alleen maar toevallige en in de grond onverschillige minderheid opgenomen en geëxploiteerd; – de „geest” probeerde pas achteraf naar binnen te dringen en een rol te gaan spelen, en dat was dan nog alleen maar „geest” in naam,

zonder jeugd en zonder vuur in zijn bloed. Misschien zijn revoluties alleen maar mogelijk in heel volbloedige ogenblikken, en in ieder geval niet na een aderlating van meer dan vier jaar. Doordat wij de vrede nooit als een gaaf geheel gezien hebben, maar alleen maar de duizend stukken kunnen oprapen waarin hij, toen hij uit ieders handen viel, kapotgesprongen is, hebben wij, ieder van ons afzonderlijk, de diepe verademing gemist die ons beloofd scheen te zijn. Na de onbeschrijfelijke inspanningen en noden die de oorlog heeft betekend, zou een ogenblik van veiligheid en rust het allernodigste geweest zijn; men begrijpt niet, hoe op de ingespannen prestaties van de veldtochten de geweldige inspanning die nu voortdurend wordt vereist kan aansluiten. Onder revolutie versta ik overigens het overwinnen van misbruiken ten gunste van de diepste tradities, en in het licht van die opvatting kijk ik, zoals U U wel zult kunnen voorstellen, met de grootste bezorgdheid toe op het gebeuren van vandaag en morgen. Maar laten wij toch, ieder op zijn kleine plekje, een innige hoop doen postvatten. Ik ben op het ogenblik meer dan ooit geneigd, dat te doen wat ik werkelijk kan,

helemaal in tegenspraak met de roep van de tijd, die iedereen tracht te verleiden het terrein van zijn eigenlijke kunnen te verlaten voor dilettantisme in de politiek.

19 December 1918

Aan
Anni Mewes

Neen, er is geen sprake van, dat van hieruit meer verheugende dingen te berichten zouden vallen: onder het mom van een grote revolutie duurt de oude innerlijke leegte voort, en blaast zichzelf op onder het wapperen van de rode vlag. Het is verschrikkelijk het te moeten zeggen, maar dit alles is innerlijk even weinig echt als inder tijd de oproepingen ten oorlog het waren; evenmin als aan die heeft de menselijke geest hier deel aan. De zogenaamde geest kwam ook bij deze gebeurtenis achteraan hinken, en kon zich toen, net als in 1914, alleen nog maar «ter beschikking stellen», wat voor de geest naar men zal moeten toegeven, nu niet bepaald een schitterende rol is. In de eerste plaats hebben wij allemaal het

moment van verademing gemist; ijverig bezig, de vrede bij elkaar te rapen, die, uit ieders handen vallend, in duizend stukken is uiteengesprongen, hebben wij hem geen van allen ooit in zijn geheel gezien, en d a t was het toch juist wat wij nodig hadden gehad: ons zijn grootheid voor ogen te stellen, zijn zuivere grootheid, na de verwardheid en monsterachtigheid van de oorlog. Men kan alleen maar met de grootste bezorgdheid vaststellen, dat de nieuwe daden hier bij de oude aansluiten; dat mensen, die zojuist uit de meest onmiddellijke nood zijn verlost, in niets anders dan nieuwe noodtoestanden terechtkomen, en dat, terwijl de benamingen oorlog en vrede tegelijkertijd komen te vervallen, een onbekend en onbenoembaar gebeuren juist op d a t ogenblik is binnengedrongen, waarop men het meest nodig had weer van het vertrouwde en veilige te kunnen uitgaan. Daar komt dan nog die grote verleiding bij tot politiek dilettantisme, die de mensen er toe tracht te brengen buiten het terrein van hun kennis en geoefendheid hun krachten op de algemene zaken te beproeven, en dáár te experimenteren, waar alleen maar het wijste en best overwogene zou mogen worden uitgevoerd.

Mijn kleine beetje vertrouwen in een nieuw zuiver begin [waarvoor op 't ogenblik stellig ook de van nature geschikte krachten ontbreken] is weliswaar nog niet helemaal verdwenen, maar ik moet het toch hoeden als een klein en heel twijfelachtig plantje, waarbij ik ook goed kan merken, hoe koud en zonder zon mijn innerlijk klimaat geworden is.

Mensen, zoals ze op 't ogenblik ook hier overvloedig bij elkaar komen, hebben mij over het algemeen alleen maar schrik aangejaagd; enkelingen, die zich wisten uit te spreken, heb ik daarentegen dikwijls als mij heel nabij en heel ontroerend gevoeld, in het bijzonder mensen die van het front kwamen, bedrogen als ze waren wat betreft haast alle kentekenen van een werkelijke terugkeer naar huis!

Maar toch, toch: hoe hoopvol is de enkeling toch altijd weer, hoe echt, hoe goed gezind en innerlijk rijk; — als men dan die verwarde en troebele menigte ziet, begrijpt men niet, dat hij daarin zo zonder meer, spoorloos als het ware, opgaat.

19 December 1918

Aan
Elisabeth Freiin Schenk zu Schweinsberg

Het is ongeveer mijn enige prestatie geweest in deze op zo'n verschrikkelijke manier vernietigde jaren: te blijven geloven aan mijn verleden, aan Capri, aan Rome, aan Parijs, aan Rusland, aan Egypte en aan Tunis: aan al die wonderlijke en zuivere beschikkingen die mijn leven hebben gevormd, en die een zo andere toekomst schenen te voorspellen. Zegt U zelf eens, hoe had ik dit daarzonder moeten doorstaan, juist ik, voor wien begin en verloop van deze gebeurtenissen niets anders dan herroeping en waanzin konden betekenen. Maar ik weet toch eigenlijk helemaal niet of ik dit alles doorstaan heb. Mijn innerlijk is hoe langer hoe meer dichtgegroeid; het is, als uit zelfbescherming, ook voor mij onbereikbaar geworden, en zo weet ik op dit ogenblik niet, of in mijn centrum nog de kracht huist die betrekkingen met het heelal kan aangaan en tot werkelijkheid maken, of dat daar in alle stilte alleen nog maar een graftombe van mijn vroegere gemoedsleven is bewaard gebleven.

5 Januari 1919

Aan
Emil Lettré

Revolutie kan voor mij alleen maar betekenen een eenvoudig en zuiver recht-doen aan den mens en aan de arbeid die hij graag wil doen en kan doen. Ieder program, dat zich niet d i t als einddoel stelt, lijkt mij even uitzichtloos als elke vroegere regering en vorm van macht . . .

5 Januari 1919

Aan
Gräfin Stauffenberg

Wie weet of w i j niet het moeilijkste stuk v e r w a r r i n g en gevaar te doorstaan hebben, en of niet de volgende generatie al een wereld zal m o g e n binnengroeien die vanzelf en meteen op de toekomst is gericht, want de waterscheiding die de oorlog heeft betekend, ontzettend hoog als ze was, moet toch een aflopen naar wijde en nieuwe verten mogelijk hebben gemaakt; en er moet ook, zeg ik tegen mijzelf, in het wezen van zulke ommekeren als w i j er tegenwoordig een

doormaken, een allerdiepst gelegen iets aan het werk zijn dat gelijk heeft, een besluit van de mensheid in haar geheel, die toch altijd, als ze, al is het ook nog zo onbeholpen, tot zichzelf inkeert, weer binnen het bereik van goddelijke machten wordt gedrongen, als iets dat blind is, maar in iedere goede wil wordt gezegend!

15 Februari 1919

Aan
Freifrau Heyl zu Herrnsheim

Wat mij betreft, in mij overweegt, bij alle bezorgdheid, een groot, en over het opdringerige heden heen de ruimte in gericht vertrouwen, een gevoel dat ik tegenover de oorlog als verschijning nooit heb gehad. Er zijn immers nu eigenlijk pas idealen duidelijk geworden, de allermenselijkste en meeslependste, en het mag ons niet in de war brengen, dat de menigte er zo log en onbeholpen en radeloos voor opkomt: ze weet immers niet beter. En we mogen er ons, aan de andere kant, ook weer niet door in de war laten brengen, dat diegenen die nog niet kunnen geloven in de rijp-

heid van diezelfde menigte om voor haar rechten op te komen, zich met alle mogelijke verouderde weerstandsmiddelen trachten te beveiligen; als niet tussen de partijen in de leugenstroom van de pers vloeide, waaruit voortdurend de meest bedriegelijke dampen opstijgen, dan zou de mogelijkheid tot een overeenkomst misschien enigermate in zicht zijn.

De oorlog kon niet anders dan een einde betekenen; hij was een uiterste, vanuit zijn eigen tegennatuurlijkheid, een afbraak door de mensheid aan zichzelf gepleegd. Er na kon alleen een nieuw begin van het leven komen, -- en in dat begin staan wij nu, en de eerste voorwaarde voor de toekomst is, dat dat begin niet gemakkelijk kan zijn: hoe zou dat ook kunnen?

Een moeilijk, een heel moeilijk begin. Voor mij is dat niets nieuws: ik heb mij altijd al een beginner gevoeld.

1 Maart 1919

Aan
Gräfin Aline Dietrichstein [uit Zwitserland, over
de radenrepubliek in München]

Voor ons gevoel was het een onbeschrijflijke, en, wat nog het ergste was, tenslotte op niets uitlopende spanning naar alle kanten. Want achter zoveel ommekeer, lawaai en boosaardig gedrang stond tenslotte toch geen wil tot een werkelijke verandering en vernieuwing, waaraan men maar al te vurig bereid zou zijn geweest deel te nemen en mee te werken. De geestelijk ziende mens moest eigenlijk al van te voren een tegenstander en loochenaar van revoluties zijn: juist hij weet immers, hoe langzaam alle veranderingen van blijvende betekenis zich voltrekken, hoe onopvallend ze zijn, en juist door hun langzaamheid haast onzichtbaar, en hoe de natuur, de in haar opbouwende verrichtingen geestelijk ingestelde, nauwelijks ergens aan gewelddadigheid een kans geeft. En toch is het aan de andere kant dezelfde geestelijk ingestelde mens, die, juist door zijn inzicht, ongeduldig wordt, als hij ziet, in wat voor foute en ontspoorde toestanden de menselijke verhoudingen soms langdurig blijven steken; ja, wij allemaal voelen het immers doorlopend,

dat dit en dat, in werkelijkheid bijna alles, en van onderaf, zou moeten worden vernieuwd. Het leven, het oneindig rijke en grootmoedige, dat wreed mag zijn, alleen uit kracht van zijn onuitputtelijkheid: hoe dikwijls kan het helemaal niet meer tot zijn recht komen, verdrongen als het is door volkomen secundaire, op grond van traagheid duurzaam geworden instellingen; — wie zou daar niet vaak naar een grote storm verlangen, die alles wat hinderlijk of vermolmd was zou wegvagen, om ruimte te scheppen voor de dan weer creatief wordende, oneindig jonge en zegenrijke krachten. Het is aan geen twijfel onderhevig, dat veel zulke zuivere en krachtige impulsen aan het ontstaan van de revolutie hebben meegewerkt, want het zou het enige denkbare tegengewicht tegen de vreselijke oorlog geweest zijn, wanneer een andere, tot vernieuwing bereide menselijke gezindheid, op verschillende plaatsen in deze geschokte en in verwarring bevangen wereld zou zijn opgetreden en doorgedrongen. Eén ogenblik hebben we daarop mogen hopen. Maar het overwegen van materiële belangen en van ondergeschikte, ja van slechte en wraakgierige impulsen, heeft, bijna van het begin af,

de zuivere toekomst vernietigd van deze eerst blijde, daarna vertwijfelde, en tenslotte geheel zinneloze drang, in de maalstroom waarvan vele onschuldigen zijn ondergegaan, en bijna al diegenen die aan het hoofd van de mensheid meenden te marcheren met een wel ongeduldige, maar toch edele visie. Welbeschouwd kon de niet misleide geestelijk levende mens in deze verwarde strijd [die door het, het land in teruggeslagen, vergif van de oorlog, steeds verbitterder werd] aan geen van de twee kanten gaan staan: noch bij hen die gewetenloos opdrongen, noch bij diegenen, die met de oude, niet minder foute en onmenselijke middelen de dikwijls op misdadige wijze uitbrekende waanzin probeerden te keren: de toekomst was bij geen van de twee partijen, en wie geestelijk leeft is h a a r nu eenmaal trouw, niet zoals een revolutionnair dat is, die zich het vermogen zou willen aanmatigen in één dag tijd een „vrije” en „gelukkige” mensheid uit de grond te stampen [wat betekenen die woorden: „vrijheid” en „geluk” eigenlijk?], maar op die andere, geduldige manier, dat hij in de harten der mensen die zachte, heimelijke, trillend-tere veranderingen voorbereidt, waaruit alleen maar de over-

eenstemmingen en het elkaar begrijpen van een helderder toekomst kunnen voortkomen.

6 Augustus 1919

Aan
Annie Mewes
[over het expressionisme]

De drang begrijp ik wel: wie zou die niet voelen; wie zou niet alle dingen goed en anders willen doen, een onmiddellijk en gemeenschappelijk besluit willen nemen om de hoogste menselijkheid te bereiken? Maar dat besluit is niet genomen, noch in Rusland noch elders, en het kon ook niet genomen worden, omdat er geen God aanwezig was om het tevoorschijn te roepen. Wat zich met het vaandel van een nieuwe menselijke broederschap tooit, is eigenlijk nog altijd de oorlog, het vernielende element, dat is losgelaten en nog lang niet tot rust gekomen: al sinds jaren innerlijk zinloos geworden, heft dit soort vertwijfeling krampachtig een leus in de hoogte, en schreeuwt „broederschap” en handelt daar zelf ieder ogenblik lijnrecht tegenin, omdat het

tenslotte nog altijd een voortzetting van de oorlog is, een nakomende stormvlaag, een wraak van misbruikte en innerlijk verwoeste krachten, die nu ze alle banden verbroken hebben, menen dat ze daardoor in dienst van iets groters staan, en die toch niet anders doen dan over de kop slaan, net alsof een uit de rails springende trein een toonbeeld van vrijheid zou zijn! . . .

De expressionist, die explosief geworden gemoedsmens, die de lava van zijn kokende zieleven over alle dingen uitgiet, en daarbij volhoudt dat de toevallige vorm waarin de korsten stollen de nieuwe, toekomstige en ware omlijning van ons bestaan betekent – hij is niets anders dan een stuk vertwijfeling; de eerlijken onder hen moet men intussen maar laten uitwoeden. Misschien wordt echter door deze opvallende en opdringerige verschijnselen [die alleen waar ze commercieel worden uitgebuit helemáál afzichtelijk worden] onze blik wel van de tere groei van datgene afgeleid, dat werkelijk langzamerhand de toekomst zal blijken te gaan vormen. Het is zo begrijpelijk dat de mensen ongeduldig zijn geworden, – en toch, wat hebben we méér nodig dan geduld: wonden hebben tijd nodig, en genezen er niet van, als men er vlaggen in

plant. Op een ándere manier zal de wereld een nieuw en houdbaar levensbewustzijn moeten binnengroeien, en misschien zal het eerste waarin ze zich zelf weer herkent iets heel onopvallends, of althans iets onuitsprekelijks zijn! Mij lijkt het bij de geringste soort van opbouw die iedere enkeling op de hem toegewezen plaats volvoert: de meubelmaker die weer eenvoudig aan het schaven is, de smid die weer staat te slaan, de koopman die weer aan het rekenen en uitdenken is getrokken: dat dát de mensen zijn die werkelijk de vooruitgang bepalen, de zuivere revolutionairen, in de mate waarin ze stil, bedrijvig en met liefde, elk op zijn plaats, hun best doen.

12 September 1919

Aan
Leopold von Schlözer

Ik was bijna gedurende de gehele oorlog, bij toeval eigenlijk, in München, aldoor denkend dat het nu m o e s t ophouden, niet begrijpend, niet begrijpend en nogmaals niet begrijpend! Deze dingen n i e t t e b e g r i j p e n: daarin be-

stond eigenlijk mijn hele taak in die jaren, en ik kan U verzekeren, dat dat geen eenvoudige taak geweest is! Voor mij was een naar alle kanten open wereld de enig mogelijke; ik kende geen andere. Wat had ik niet aan Rusland te danken: het heeft mij tot dat gemaakt wat ik ben; innerlijk ben ik van dáár uitgegaan; het vaderland van mijn gevoel, al mijn innerlijke oorsprongen liggen dáár! En wat heb ik niet aan Parijs te danken gehad, waarvoor ik het niet zal ophouden te danken. En aan de andere landen! Ik heb daar nooit iets van kunnen terugnemen, geen ogenblik, ik heb naar geen kant kunnen meedoen aan afwijzing, haat of verdachtmaking. De uitzonderlijke algemene toestand heeft aan allen a.h.w. een gelijkgeschakelde gedragslijn gedicteerd: aan géén volk in het bijzonder valt het toe te rekenen dat het de perken is te buiten gegaan, want alle mateloosheid is voortgekomen uit het zich radeloos verloren hebben van allen tegelijk. Wie kan hier helpen? Aan alle kanten zijn alleen maar vissers in troebel water te zien, maar nergens een helper, een grote leider, iemand die erboven staat. Ja, het kan wel zijn dat er zulke tijden meer zijn geweest, tijden vol ondergang, maar waren die ook zo zonder zichtbare gedaan-

te? Zonder een figuur, die dat allemaal om zich heentrokken voor zich uitspande; de spanningen en tegenspanningen vormen zich zó, zonder een centraal punt, dat hen pas een ordening zou geven, al was het dan ook maar een ordening ten ondergang. Mijn aandeel in dit alles bestaat alleen maar uit lijden. Uit mede-lijden en van te voren lijden en achteraf lijden. Weldra zal ik ook dat niet meer kunnen.

20 Januari 1920

Aan

Fürstin Marie von Thurn und Taxis-Hohenlohe
[over een verblijf in Venetië, in het begin waar-
van zij elkaar hadden ontmoet; vóór de oorlog
waren zij hier veel samen geweest]

Het was ditmaal vreemd: mijn verblijf in Venetië begon met een hoogtepunt: onze ontmoeting, die mij zo buitengewoon goeddeed, en waarover ik elke dag weer dankbaar geweest ben, – maar sinds Uw vertrek, sinds ik daar alleen nog maar mijn eigen leven te voelen en weer aan te knopen had, ontbrak iedere schakering,

was er niets te zien van wat meer was of wat minder, – er heerste een volkomen gelijkmatigheid, die verwant was aan de warmte van al deze weken; daarom was er ook geen afsluiting, alle verhoudingen ontbraken immers, – het liep door de ziel als een lint dat zichzelf altijd gelijk blijft... Alleen daarom was het ook zo moeilijk om weg te gaan, want deze eigenaardige toestand van duur, slaperig als ze was en toch niet zonder dromerigheid, kon op ieder punt worden prijsgegeven, maar hoefde het op geen enkel punt... Ik zal wel pas later, als een bezinning en afrekening mogelijk zal zijn, kunnen overzien wat deze tijd in Venetië, na Uw vertrek, eigenlijk kan hebben betekend. Voorlopig bemerk ik alleen nog maar, dat het leven zich niet op de manier die ik gedacht had weer aan de plaatsen waar het met de oorlog is afgeknappt zal laten aanpassen; – alles is toch veranderd, en het vroegere reizen om te „genieten”, dat ingesteld was op een argeloos en enigszins lui opnemen, kortom het reizen zoals de op reis gaande „ontwikkelden” dat gewend waren, zal eens en voor altijd afgelopen zijn. Daar zal geen plaats meer voor zijn in de toekomst, wat natuurlijk niet zal verhinderen, dat velen het nog zullen voortzetten, zonder er

zich rekenschap van te geven dat wat ze doen geen zin meer heeft. Ik bedoel dat ieder aesthetisch bekijken, dat niet onmiddellijk in het eigen leven ingrijpt, in het vervolg onmogelijk zal zijn geworden, – dat het in de grond niet meer mogelijk zal zijn bv. om in een kerk beelden te staan bewonderen, zonder dat men daarbij weer, uit nood of uit volheid ontvankelijk, door een ervan in extase wordt opgeheven, of van schrik vervuld, of mild gezegend. U zult niet kunnen geloven, vorstin, hoe anders, hoe anders de wereld is geworden; alles draait erom dat men dát begrijpt. Wie van nu af aan zó denkt te leven als hij het „gewend was”, die komt voortdurend voor de meest directe herhaling te staan, voor het onnozele nog-eens in al zijn verschrikkelijke onvruchtbaarheid.

23 Juli 1920

Aan
Lisa Heise

Dezelfde angst en onuitsprekelijke onrust, die U zo doet lijden, laat ook mij meer en meer ver-

stommen; hoe dikwijls had ik mij al voorgenomen, lieve vriendin, Uw gevoelvolle voorlaatste brief te beantwoorden, en het dan weer uitgesteld tot een beter en gelukkiger oogenblik, opdat U ten volle zoudt mogen merken hoe mijn hart hem ontvangen had, met zijn grote klaverblad van vier. Maar mijn zomer en nog meer mijn herfst werden gekweld door veel onzekerheden, en als ik op het oogenblik probeer, eenzaam in mijn oude toren**, deze winter zoveel mogelijk te laten lijken op de goede vorige, dan heb ik ook daar moeite mee, tendele doordat mijn gezondheid af en toe te wensen overlaat, tendele door die doordringende onrust, die de weer erger wordende algemene toestand aan alles wat men zou willen beginnen meedeelt [net als in de oorlog!] Wat dat betreft kan ik heel wat zinnen die U schrijft woordelijk op mijzelf toepassen, bv. „Overdag behoort de helft van mijn gedachten mijzelf al niet meer toe, en mijn nachten zijn vol koortsachtige visioenen,” die zin en andere... Want het gaat mij precies zo. – Wat gebeurt er? En wat betekenen wij in dit gebeuren? – Het is, ook dat nog net als in de oorlog, een gebeuren dat zich met geweld opdringt, en ons toch nauwelijks aangaat, een vreemd onheil, waarin wij

mee verward worden. – Lijkt het niet dikwijls, alsof wij er ons met één ademhaling overheen zouden kunnen zetten? – Dikwijls ook, als wij lopend door zomerweiden kleine bloempjes zien staan, die onze blik geurend beantwoorden, dan komen wij ineens bij een van de onopvallende troostbronnen in onze ziel, die zich meteen, als uit rijkdommen vloeiend die waren achtergehouden, aan ons meedeelt . . . Uw brief is zelf vol van zulke verrassingen, van deze zuivere en welriekende geuren van het hart, die alleen diegene kan leren kennen, die door een volstreckte armoede is heengegaan.

Voor mij, zoals ik alle dingen zie en volgens mijn aard en aanleg moet ondergaan, bestaat er geen twijfel dat het Duitsland is, dat, doordat het zichzelf niet helder ziet, de hele wereld remt. Mijn veelzijdige afstamming en even veelzijdige vorming geven mij in deze kwestie een eigenaardig vermogen tot afstandnemen en inzicht. Duitsland had in het jaar 1918, op het ogenblik van de ineenstorting, alle mensen, de gehele wereld, beschaamd kunnen doen staan en innerlijk een schok geven door een daad van diepe waarachtigheid en inkeer. Door een duidelijk en vastbesloten afstand doen van zijn zo verkeerd ont-

wikkelde voorspoed, – in één woord, door die deemoed, die zo oneindig bij zijn wezen gepast zou hebben, die een bestanddeel van zijn waardigheid zou hebben gevormd, en die alle vernedering van buitenaf de wind uit de zeilen zou hebben genomen. Toen – zo hoopte ik destijds een ogenblik – moest in het vreemd eenzijdig geworden gezicht van Duitsland, dat geheel onder de ban van één wil was komen te staan, de verlorengedane trek van die deemoed, die in de tekeningen van Dürer zo'n constructieve waarde heeft, weer aangebracht, weer toegevoegd worden! Misschien waren er een paar mensen die dat voelden, wier wensen en vertrouwen op een dergelijke diepgaande zelfherziening waren gericht. Nu begint het al te blijken en zich te wreken dat ze n i e t heeft plaatsgehad. Er is iets uitgebleven, dat alles weer in de juiste verhouding zou hebben gebracht; Duitsland heeft verzuimd, het beste en zuiverste dat het had, zijn tot de oudste grondslagen teruggevoerde gevoel voor verhouding, aan de wereld te geven; het heeft niet die waardigheid te voorschijn geroepen, die voortkomt uit de meest innerlijke deemoed; het was alleen op uitredding bedacht in een oppervlakkige, haastige, wantrouwende en hebzuch-

tige zin; het wilde prestaties leveren en daarmee weer omhoog komen en onder de druk vandaan, inplaats van, volgens zijn diepste natuur, die druk te verdragen en te doorstaan en zich voor zijn wonder bereid te houden. Het wilde op zijn stuk staan, inplaats van tot inkeer te komen. En daarom voelt men nu dat er iets is uitgebleven. Er ontbreekt iets waaraan wij houvast gehad zouden hebben. – Er ontbreekt een sport in de ladder waarop wij staan, vandaar die onbeschrijflijke bezorgdheid, die angst, dat «voorgevoel van een steile en verschrikkelijke val» ... Wat moeten wij doen? Laten wij ieder rustig zien te blijven op het nóg stille en betrouwbare kleine eiland van ons leven, en daar de dingen die ons aangaan doen, en lijdend ondergaan, en voelen.

2 Februari 1923

Noten

- * Kasteel aan de Adriatische zee, waar de eerste van Rilke's Duineser Elegien waren ontstaan; in het verdere verloop van de Eerste Wereldoorlog verwoest.
- ** Het kasteeltje Muzot, in de Rhônevallei [Zwitserland], waar hij een jaar tevoren in een stormachtige inspiratie de kroon op zijn werk had gezet.

Colophon

Deze tekst werd met de hand gezet uit de Meidoorn letter van S. H. de Roos naar een ontwerp van Johan H. van Eikeren en afgedrukt bij N.V. Drukkerij J. F. Duwaer & Zonen te Amsterdam. De oplaat bleef beperkt tot 800 exemplaren die genummerd werden van 1 tot 800.

No.

